

BAZI BELAGAT KİTAPLARINDA MECÂZ-I MÜRSELİN TANIM VE TASNİFİ ÜZERİNE BİR MUKAYESE*

*Muhittin ELİAÇIK***

ÖZET

Mecâzlar ve onun en önemli kolu olan mecâz-ı mürsel, belâgat kitaplarının üç ana konusundan me'ânî, beyân ve bedî'nin beyân konusu içinde ele alınmaktadır. Klâsik literatürde edebî sanatlar tabirinden ziyade, sözü lafız ve mânâca güzelleştiren unsurlar demek olan “muhassinât-ı lafziyye ve ma'neviyye” tabiri geçmektedir. Günümüzde ise bu durum göz ardı edilerek bütün konular edebî sanatlar adı altında toplanmakta ve mecâz, isti'âre ve kinâye gibi beyân konuları da edebî sanatlar içinde ele alınmaktadır. Halbuki klasik belâgat kitaplarında bunlar edebî sanattan ziyade, bir maksadı değişik yollarla ifade etmenin usûl ve kaidelerini inceleyen beyan ilmi içinde yer almaktadır. Mecâz-ı mürsel, belâgat kitaplarında ele alınan temel konulardan olup, isti'âreden başlayarak birçok edebî sanatın bu mecâz ağacından geliştiği görülmektedir. Mecâz-ı mürsel hakkında değişik belâgat kitaplarında birbirine benzer tanımlar yapılırsa da gerçek anlamdan mecaz anlama giden alâkalarda muhtelif şekil ve sayılar görülmektedir. Bu alâkalar 10-25 arasında sayılabilmiş ise de genellikle 10-15 arasında alâka verilmiştir. Bazı kitaplarda ise bu konunun bulunmadığı görülmektedir. Mecâz-ı mürsel için günümüzde değişik isimler kullanılmakta ve bu da karışıklığa sebep olmaktadır. Bu sebeple çeşitli belâgat kitaplarında mecâz-ı mürselin tanım ve tasnifinin karşılaştırmalı olarak gösterilmesi önem arz etmektedir. Bu makalede belli başlı belâgat kitapları taranarak mecâz-ı mürsel ile ilgili tanım ve tasnifler incelenmiş ve mukayeseli olarak ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Belâgat Kitapları, Beyân, Mecâz-ı mürsel, Mukayese.

A COMPARISON ON DESCRIPTION AND CLASSIFICATION OF MECAZ-I MURSEL IN SOME OF THE BOOKS OF ELOQUENCE

ABSTRACT

Metaphors and the most important branch of it, Mecâz-ı Mursel, are handled in declaration subject of three main subject me'ânî, beyân and bedî of eloquence books. Rather than literature arts phrase, “muhassinât-ı lafziyye and ma'neviyye” phrases are used that means to embellish the phrase as meaning and voice. Nowadays that condition has been ignored and the whole topics are collected as sub-topic of literary arts and declaration topics as metaphor, trope and allusion are handled in literary arts. Whereas in classic eloquence books, rather than literary arts, they take part in declaration science to declare an aim in different ways and its procedure and bases. . Mecâz-ı Mursel is a main topic which is handled in eloquence books and it is seen that

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Prof.Dr. Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edb. Bölümü.,El-mek:melicak63@yahoo.com

many art is grown from this metaphor tree with the beginning of isti'âre. Even it is made different definitions in different eloquence books about Mecâz-ı Mürsel, there is seen sundry numbers and shapes that goes from real meaning to metaphor. Even these relevances are considered between 10-25, it is generally given 10-15 relevances. And it is seen that some books don't include this topic. It is used different names for Mecâz-ı Mürsel and it can cause complications. Because of that, demonstrating the definition and classification of Mecâz-ı Mürsel in eloquence books comparatively, is very important. In this article, by editing specific eloquence books, it is handled definitions and classifications about Mecâz-ı Mürsel and put forth comparatively.

Key Words: Rhetoric books, Statement, Mecâz-ı Mürsel, Comparison.

Giriş

İslâm âleminde belâgat ilmi me'ânî, beyân ve bedî' bölümlerini içermekte olup, bunlardan bedî' bölümünde geniş ölçüde edebî sanatlar açıklanmaktadır. İslâm âleminde belâgat ilmi M. 9-12. yüzyıllarda zirveye ulaştıktan sonra, giderek birkaç temel belâgat kitabına yazılan şerh ve haşiyelerle sınırlı kalmıştır. Belâgat konularının referans alındığı temel eserlerin başında Sekkâkî (ö.1229)'nin Arapça *Miftahu'l-Ulûm* adlı eseri gelir. Bu eserin üçüncü bölümünde bedî' konuları da anlatılmıştır. Eserin bu bölümüne daha sonraları birçok telhis, şerh ve haşiyeye yazılarak edebî sanatlar örnekleriyle birlikte açıklanmıştır. Bu eserde edebî sanatlar bedî' konuları içinde mânevî ve lafzîdiye iki grupta ele alınarak anlatılmıştır. Hatib el-Kazvîni (ö. 1339)'nin bu esere yazdığı *Telhîs* adlı eser ve bunun şerhleriyle de bu sanatlar belâgatin bedî' bölümünün başlıca konuları olmuştur. Öte yandan Osmanlı'da medreselerde okutulan klâsik belâgat kitaplarında görülmeyen, mesela teşbîhile ilgili mutlak, meşrûr, kinâyet, akis, izmâr, tafdîl vb. terimler medrese dışında okutulan bazı eserlerde görülmüş ve bunun sebebi büyük ölçüde, böyle eserlerin belâgat sahasında ayrı bir öneme sahip Reşidüddin Vatvat'ın (ö.1177) Farsça *Hadâiku's-sihr fi-dekâiki's-şi'* radlı eserini izlemelerinden kaynaklanmıştır. Sonraki yüzyıllarda Osmanlı'da Batı'ya yönelmenin tabîi sonucu olarak Süleyman Paşa'nın *Mebâni'l-inşâ'sı* ile birlikte Batı retoriğinin konuları Türk edebiyatına girmiş ve belâgat konuları ya eski belâgat anlayışını izleyerek veya onunla birlikte Batılı kaynaklardan da yararlanarak ele alınmaya başlanmıştır. Bu konuda Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmaniyye* ve Recaizâde'nin *Talim-i Edebiyat* adlı eserleri karakteristik iki örnektir. *Belâgat-i Osmaniyye*'de edebî sanatlar eskinin devamı niteliğinde, yeni terim teklifi veyatanımı yapılmadan verilmişken; Recaizâde'nin *Talim-i Edebiyat*'ında edebî sanatlar farklı şekilde tasnif edilip yeni terimler kullanılmış; teşhîs, intâk, nidâ, istifhâm, terdîd, tederîc gibi terimler edebî sanat olarak sunulmuş, ta'rîz, kinâye, tevriye, tezâd, mukâbele terimleri şahsî bir müdahale ile yeni anlamları gösterir olmuşlardır (Saraç 2004:131-136).

Belâgat kitaplarında muhassinât-ı lafziyye ve ma'neviyye olarak geçen edebî sanatlara ait terimler her kitapta aynı şekilde ele alınıp açıklanmamakta, çoğu kez şahsi bir tasnif görülmektedir. Mesela *mecâz-ı mürsel*, çoğu kitapta üç ana konudan beyân konusu içinde anlatılmakta, bazı kitaplarda ise hiç ele alınmamaktadır. Mesela, Ahmed el-Bardahî'nin *Kitabu Câmii Envâi'l-Edebi'l-Fârisiâd* adlı eserinde *Mecâzâtî'l-Mürsele* başlığı altında mecâzın tanımı yapıp beş alâkası verilmiş ve başka eserlerde de buna uyulmuşken, Mustafa Sürûfî'nin *Bahru'l-Maârif*, Müstakimzâde'nin *Istîlâhât-ı Şi'riyye*, Muallim Naci'nin *Istîlâhât-ı Edebiyye* gibi eserlerinde mecâz-ı mürsele yer verilmemiştir (Saraç, 2004:136). Bu durumun sebeplerinden birisi de, mecâz-ı mürselin bazı yazarlarca direkt edebî sanat olarak görülmeyip, bir ifade özelliği olarak kabul edilmiş olmasıdır. Oysa bazı eserlerde de mecâz-ı mürsel edebî sanatların en başında ele alınmıştır.

Mecâz-ı Mürsel

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Mecâz-ı mürsel, bir sözcüğün benzetme amacı olmadan çeşitli ilgilerle başka bir sözcük yerinde kullanılması olup, günümüzde ad aktarması diye de tarif edilmektedir. Mecâz kelimesi Arapça bir kelime olup “ce-ve-ze” kökünden gelmekte ve “geçecek yer veya yol” anlamını vermektedir. Mecâz, belâgat kitaplarında beyân konusu içinde ele alınan terimlerden ve “gerçeğin yerine geçen” anlamını ifade etmektedir. Mecâz-ı mürsel ise, belâgatte bir beyân konusu olup, edebî sanat olup olmadığı tartışılrsa da bir mecâzî olay olması sebebiyle edebî sanat olduğu daha ağır basmaktadır. Bu tamlama, klasik literatürümüze Arap belâgat kitaplarından girdiğinden tanım ve tasnifler de buna göre yapılmıştır. Mecâz-ı mürselin edebî bir sanat olarak ele alınabileceği durumlar belâgat kitaplarında ayrıntılı olarak açıklanmış ve gerçek mecâz-ı mürsel ile günlük dilde sıradanlaşmış kullanımlar birbirinden ayrılmıştır. Tahirü'l-Mevlevî mecâzî ve mecâz-ı mürseli şöyle açıklamıştır: “Mecâz; hakikat, mecâz, kinâye diye üçe ayrılan kelime türlerinin ikincisidir. Bir kelime kendi mânâsında kullanılırsa hakikat, alâka yâni bir münasebetle asıl mânâsından başka bir mânâda kullanılır ve kendi mânâsında kullanılmasına karine-i mânia bulunursa mecâz olur. Meselâ tahta kelimesi: ağaçtan satıl mânâsına olduğu hâlde hakikattir; fakat yazı levhası mânâsına kullanılır, faraza muallim tarafından talebeye «tahta başına geç» denilirse mecâzdır. Çünkü levhanın tahtadan yapılmış olması münasebetiyle bir de başına geçilecek tahtanın ancak yazı tahtası olup döşeme ve tavan tahtalarının başına geçilemeyeceği karine-i mâniyasıyla o kelime hakikat mânâsından mecâz mânâsına geçmiş olur. Nakildeki münasebete alâka denilir. Alâkası teşbîh olan mecâzlar istiâre, başka türlü alâkası bulunanlar da mecâz-ı mürseldir. Mecâz-ı mürselin alakaları teşbihden başkadır.”(Olgun, 1973:76-78)

Bazı Belâgat Kitaplarına Göre Mecâz-ı Mürsel

Yukarıda belirtildiği üzere, Osmanlı'da belâgat kitaplarının dayandığı en önemli kaynaklar Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'u ve bu eserin şerh, tercüme ve haşiyeleridir. Ahmed Cevdet'in *Belâgat-ı Osmâniyye*, Recâizâde'nin *Ta'lîm-i Edebiyyât*, Reşid'in *Nazariyyât-ı Edebiyye* gibi eserleri ise, bazıları şeklen de olsa, belâgat konularının Batılı tarzda ele alınıp anlatıldığı eserlerdir. Bu kitaplarda *mecâz-ı mürsel* hakkında yaklaşık birbirinin aynı açıklamalar yapılmıştır. Batılı tarz eserlerde alâkalar farklı olabilese de, tanımında bir farklılık görülmemektedir. Ancak, bu makalede incelenen sekiz eserin ikisi 16. ve 17. yüzyıla, altısı ise Osmanlı'nın son dönemlerine ait olup, mecâz-ı mürselin bilhassa alâka türlerinde epeyce farklılık olduğu görülmektedir. Daha eski olan eserlerde alâkaların sayısı 10-15 civarında iken, yeni eserlerde ayıklama ve benzer olanların tek başlık altında toplanmasıyla alâka sayısı 4-5'e kadar düşmüştür. Bu durum, eski ile yeni arasında şekil ile muhteva üzerindeki tartışmayı yansıtan bir başka örnektir. Bu çalışmada eski ve yeni belâgat kitaplarından belli başlı sekiz eser seçilip incelenmiş ve mecâz-ı mürsel hakkındaki açıklama ve tasnifler mukayeseli olarak gösterilmiştir. İncelenen eserler: Halîmî'nin *Risâle-i tecnîsât ve t-teşbîhât ve l-mecâzât*, İsmail-i Ankaravî'nin *Miftâhu'l-belâga ve Misbâhu'l-fesâha*, Süleyman Paşa'nın *Mebâni'l-inşâ*, Recâizâde'nin *Ta'lîm-i Edebiyyât*, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmâniyye*, Mehmed Rif'at'ın *Mecâmiü'l-edeb*, Ahmed Reşid'in *Nazariyyât-ı Edebiyye* ve Tahirü'l-Mevlevî'nin *Edebiyat Lügati* adlı eserleridir. Bu eserlerde mecâz-ı mürselin tanımından ziyade, ilgilerin ad ve sayılarında farklılık görülmektedir. Mesela, Recâizâde ve Ahmed Reşid'in belirttiği lâzımiyet-melzûmiyet ilgisi incelenen diğer eserlerde geçmemektedir. Mecâz-ı mürselde gerçek anlamdan mecâzî anlama geçişte kullanılan ilgilerin 25-30'a kadar çıktığı belirtilse de incelediğimiz eserlerde en çok oniki ilgi verilmekte ve bunların da çoğu aynı başlıkta toplanabilecek nitelikte görünmektedir. En özlü ve farklı tasnifin Recâizâde ve Ahmed Reşid'de yapıldığı dikkati çekmektedir. Eserlerde ortak olan ilgiler: cüz'iyet-külliyet, umum-husus, sebeb-müsebbeb, evveliyet, kevnîyet, mahal, hâl ve âlet ilgilidir. Mazhariyet ilgisi, Ankaravî'de olduğu gibi, alet ilgisi ile iç içe geçmiş, lâzımiyet-melzûmiyet ilgisini Recâizâde vermiş ve Ahmed Reşid de onu izlemiş, Tahirü'l-Mevlevî ve Ahmed Cevdet umum-husus ilgisini itlâk-takyîd ve hulûl ilgisini de mahal ilgisi anlamında kullanmış, Recâizâde ve Ahmed Reşid hâl ve mahal ilgisini

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

birleştirerek hâlliyet-mahalliyet şeklinde vermiştir. Ayrıca bu iki eserde diğer eserlerde kevnîyet-evveliyet de denilip genellikle ayrı verilen öncelik-sonralık ilgisi verilmemiştir. Tâhirü'l-Mevlevî hulûl, yani mahal ilgisine zarfiyet-mazrûfiyet olarak da bakılabileceğini söylemiştir. Süleyman Paşa ile Mehmed Rif'at ise, diğer eserlerde bu adlarla geçmeyen *masdariyet*, *hazfiyyet isnâd* gibi alâkaları vermişlerdir.

Tanım ve tasnifler

1. Genellikle Bahru'l-garâib adlı Farsça-Türkçe lügati ile tanınmış olan fakih, şair ve tabip Lutfullah Halîmî (ö.1495)'nin Risâle-i tecnisât ve't-teşbihât ve'l-mecâzât adlı küçük risalesinde mecâz-ı mürsel anlatılırken büyük ölçüde Miftâh'ın, örneklerin verilmesinde de Vatvat'ın eserinin esas alındığı dikkati çekmektedir: Bu risalede sekiz adet mecâz-ı mürsel alâkası verilmiştir. Bunlar: parça-bütün, umum-husus, sebep-müsebbeb, öncelik, sonralık, mahal, âlet alâkalarıdır. Sebep-müsebbeb alâkası ayrı ayrı verilmiştir:

“Mecâz-ı mürsel, mecaz ile gerçek anlam arasında benzeyiş ve benzeme yönü olmaksızın tam bir ilgi olmasıdır. Eğer benzeyiş olursa istiâre olur, müşebbehün-bihi söyleyip karine ile müşebbehi kastetmek böyledir: bilgilü arslan ve atlu kurt deyip bahâdır kastetmek gibi. Muteber ilgilerin türleri çok olup yirmi beşe kadar sayılmıştır: 1. Bir şeye kendi parçasının adını vermektir; rakîbe göz denilmesi gibi, göz rakîb olanın parçasıdır; rakîb olmasındaki maksat bu parçanın fiili olduğu için bu parçanın ismi verilip başka parçaların ismi verilmedi; nitekim yâr ve yardımcı olana el derler. 2. Bir şeye kendisini kapsayan bütünü adını vermektir; parmak ucuna parmak demek gibi. Yec'alüne esâbi'ahüm fî-âzânihim mine's-savâ'ik. Burada amaç mübalağa olup, yıldırımdan bir şey işitmek için bütün parmaklarını kulaklarına sokarlar. 3. Bir şeye sebebinin adını vermek; ota yağmur adının verilmesi gibi ki ra'aynâ gaynen ve ra'aynâ mataren denilir, yani yağmur sebebiyle biten otu otardık. Bunun gibi, filân atasının kanını yer derler, yani yağmur diyet olup atasının kanı ona sebeptir. 4. Bir şeye müsebbebinin adını vermek; yağmura ot adını vermek gibi ki yağmur ota sebeptir, ot onun müsebbebidir. 5. Bir şeye evvelde olduğu hâlin adını vermektir; nitekim kan eden kimseyi kısas edip öldürdükten sonra tusallüne ale'l-kâtîli derler; yani kâtîlin namazını kılasınız. Kısas olunan kimse aslında o hâlde kâtîl değil maktûldür. Kâtîl adı evveldeki adıyla verildi. Allahu teâlâ'nın yüce kavli “âtu'l-yetâmâ fî-embvâlihîm” de böyledir. Yani bâliğ olduktan sonra yetimlere mallarını veriniz, yani evvelde yetim olanlara; çünkü bâliğ olduktan sonra yetim denilmez. 6. Bir şeye gelecekte olacak hâlin adını vermektir. Henüz saklanan şıraya şarap adını vermek gibi. Allahu te'âlâ buyurdu: İnnî erânî a'sıru hamren” 7. Bir şeye mahallinin adını vermektir; nitekim dağ avladık ve oluk aktı derler. Avlanan canavar, dağ ise onun mahallidir ve akan su oluk ise onun mahallidir. 8. Bir şeye kendisinde bulunan hâlin adını vermek. Mesela denizde boğulana gemide boğuldu denilir. Deniz, kendisinde hâl olan geminin mahalli olduğundan denize hâlin adı verildi. Garku'l-âşık fî'l-câriyeti de güzel latifelerdendir. 9. Bir şeye âletinin adını vermek. İyi kılıç bahadırın aleti olduğundan bahadır kimseye iyi kılıçtır derler(Halîmî, vrk.67b-70a).

2. İsmail-i Ankaravî (ö.1630)'nin Miftâhü'l-Belâga'sında da klasik tanım ve tasnif yapılmış olup, birkaç fark dışında Halîmî'nin tanım ve tasnifi ile yaklaşık aynıdır. Yalnız, Halîmî mecâz-ı mürsel alâkalarının 25'e kadar sayıldığını bildirirken, Ankaravî bunun 10'a kadar olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Ankaravî'nin tasnifinde bir dağınıklık olup bazı ilgiler sıra bozularak ve ad verilmeden ayrı ayrı verildiğinden karışıklık oluşmuştur. Halîmî'nin cüz'iyette verdiği örneği bu eser âlet mi, mazhariyet mi olduğu belirsiz bir şekilde ayrı başlık altında vermiştir. Verilen alâkalar şöyledir: Bir şeyi parçasıyla adlandırmak, âlet (mazhariyet), bir şeye bütünü adını vermek, bir şeyi sebebinin ismiyle adlandırmak, bir şeyi müsebbebinin adıyla adlandırmak, bir şeye evvelde olduğu hâlin adını vermek, bir şeyi gelecekte olacak hâl ile adlandırmak, bir şeye mahallinin adını vermek, bir şeyi hâlin adıyla adlandırmak, bir şeyi âletinin adıyla adlandırmak. Bu eserde ikinci alâkanın adı açıkça yazılmadığından, “el” örneği hem mazhariyet, hem de âlet ilgisine girebilecek bir müphemiyette verilmiştir. Tanım ve tasnifleri şöyledir:

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

“Mecâz-ı mürsel, benzetme yönü ve benzeyiş olmaksızın mecâzî anlamla gerçek anlam arasında tam bir alâka olmasıdır. Muteber ilgilerin türleri çok olup ona kadar saymışlardır. 1. Bir şeyi parçasıyla adlandırmak; rakibe ayn denilmesi gibi ki, ayn rakibin parçasıdır ve rakib olan şahsın sıfatı aynsız oluşmaz. 2. Yardımcı olana yed derler; nitekim nimet ve kudrete yed derler ki kudretin zuhuru da genellikle elden olur. 3. Bir şeye bütünüünün adını vermek; enâmile esâbi’ denilmesi gibi. 4. Bir şeyi o şeyin sebebinin ismiyle adlandırmak; Arapların ra’ayne’l-gays diyerek bitkiyi otladık demek istemeleri gibi. 5. Bir şeyi müsebbebinin adıyla adlandırmak; emtaretî’s-semâi nebâten deyip çayır kastetmek gibi ki bitki yağmurdan olur. 6. Bir şeye geçmişteki hâlinin adını vermek; “Yetimlere mallarını bülûğa erdikten sonra verin” gibi ki, bülûgdan sonra yetim denilmez. 7. Bir şeyi gelecekteki hâli ile adlandırmak; “Gerçekten ben kendimi üzüm sıkarak gördüm” gibi ki, üzüme gelecekteki hâli hamıdır. 8. Bir şeye mahallinin adını vermek. 9. Bir şeyi hâlin adıyla adlandırmak. 10. Bir şeye âletinin adını vermek (dil). (Ankaravî, 1284:84-87)

3. Süleyman Paşa (Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne münşeât hocası, Miralay), *Mebâni’l-inşâ* adlı eserinde 12 alâka ile en çok alâka sayan yazar olup, saydığı alâka türlerinden “masdariyet, hazf, isnâd” gibi alâkalar Mehmed Rif’at hariç diğer yazarlarca verilmemiştir.

Mecâz-ı mürsel oldur ki ma’nâ-yı mecâzî ile hakikî arasında vech-i şebeh ve müşâbehet olmaksızın ‘alâka tamâm ola. Bu ‘alâkanın envâ’ı çok ise de biz yalnız lisânımızda kesirü’l-isti’ mâl olanlarını zikr ile iktifâ ederiz. 1. Zikr-i küll irâde-i cüz’dür ya’nî ma’nâ-yı küllîye mevzû’ bir kelimeyi zikr idüp de ol kelimenin müstemil olduğu ma’nâ-yı cüz’îyi matlûb etmektir. Meselâ Hicâzdan geliyorum deyip de Mekkedden geldiğini murâd etmek gibi. 2. Zikr-i cüz’ irâde-i külldür ya’nî ma’nâ-yı cüz’îye mevzû’ bir kelimeyi zikr idüp de ol kelimenin müte’allik olduğu ma’nâ-yı küllîyi matlûb etmektir. Meselâ Napolyon Bonaparta bozuldu deyip de andan Fransa ordusunun münhezim olduğunu murâd etmek gibi ki Napolyon ordunun bir cüz’üdür. 3. ‘Alâka-i masdariyyetdir. ‘Alâka-i masdariyyet bir ismi zikr idüp de o ismin masdar-ı fi’lîsini murâd etmektir. Meselâ filân adamın eli var deyip de o işde ol adamın dahl ve kudreti bulunduğunu murâd etmek gibi. 4. Zikr-i sebep irâde-i müsebbebdir. Şu dükkân veya şu vapurlar iyi para kazandı gibi. 5. Zikr-i müsebbeb irâde-i sebebedir. Rahmet geliyor deyip de andan yağmur yağdığını murâd etmek gibi yağmur Cenâb-ı Hakkın kullarına mebzûl ‘atâyâ-yı bî-pâyânına sebep ve vesîle olduğundan rahmet itlâkına şâyândır. 6. Zikr-i hâl irâde-i mahaldir. Ava gitdim nişâna gitdim seyre gitdim gibi. 7. Zikr-i mahal irâde-i hâldir. Nevâhî-i ‘âsiye ve çeşme akıyor gibi ki ‘âsî olan nâhiye değil ahâlî ve akan çeşme değil sudur. 8. Isnâd ‘alâkasıdır. Filân adam bir çeşme yaptı veya bir câmi’ yaptı denildiği gibi ki çeşmeyi asıl i’ mâl eden ‘amele ve dülger olup ol adama hamli ‘alâka-i isnâd kabîlindedir. 9. ‘Alâka-i mâzîdir. Filân kâtil öldürüldü gibi ki hâlbuki târîh-i mezkûrda ol dahi maktûldür. 10. ‘Alâka-i istikbâldir. Filân evde şarâb sıkıyorlar denildiği gibi hâlbuki sıkadıkları üzüm olup ileride şarâb hâline girecektir. 11. ‘Alâka-i âliyedir. Meselâ sâ’at kaç diyyü su’âl idüp de andan vakt murâd etmek gibi ki sâ’at vaktin ta’yînine âletdir. 12. ‘Alâka-i hazfiyyetdir. Meselâ o maslahatı filân köyden tahkîk ediniz derler ki köy kabîl-i hitâb olmadığı cihetle murâd ahâlîdir. (Süleyman Paşa, tsz:54-58)

4. Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895) *Belâgat-i Osmâniyye*’sinde mecâz-ı mürsel hakkında diğer eserlere göre daha ayrıntılı ve farklı terimlerle tasnif yapmıştır. Mesela, “ma’nâ-yı mevzû’un-leh” ifadesini kullanmıştır ki anlam yoğunlaşmasına sebep olabilmektedir. Verilen ilgiler: *âliyet, mazhariyet, hulûl, sebebiyet, cüz’iyet, umûm, itlâk, kevniyet, evveliyet* olup bunlardan *hulûl, itlâk, kevniyet* gibi ilgiler diğer eserlerde bu şekilde geçmemektedir. Ayrıca bu eserde, mecâz-ı mürselin bazen birleşik lafız da olabileceği; verilen bu alâkaların bazen benzeyiş ile bir arada olup, bir lafzın bir yönden mecâz-ı mürsel, diğer yönden isti’âre olabileceği de söylenmiştir:

“Mecâz-ı mürsel, gerçek mânâya engel bir ipucu olduğu hâlde, benzeyiş dışı bir alâka sebebiyle o mânânın dışında kullanılan lafızdır. Bu alâka, ortadaki mânânın dışında olan mânânın ortadaki o mânâya zihinde epeyce bağlı olmasıdır. Yani bu, gerçek mânâdan önce mecâzî mânâya zihnin geçişini sağlayan bir ilgidir. Osmanlı dilinde başlıca alâkalar şunlardır: *âliyet* (gerçek

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

mânânın mecâzî mânâya alet olması); mazhariyet (gerçek mânânın mecâzî mânâya çıkış yeri olması, kudretin çıkış yerinin kol olması gibi); hulûl (gerçek mânâ ile mecâzî mânâdan birinin diğerine mahal olması); sebebiyet (gerçek mânâ ile mecâzî mânâdan birinin diğerine sebep olması); cüz'iyet (gerçek mânâ ile mecâzî mânâdan biri diğerinin parçası olması); umûm (gerçek mânâ ile mecâzî mânâdan biri diğerinden daha genel olması, at için hayvan denilmesi gibi); itlâk (gerçek mânâ ile mecâzî mânâdan birinin kesin, diğerinin sınırlı olması); kevnîyet, (bir şeyi geçmişteki hâlinin adıyla anmak); evveliyet (bir şeyi sonra bulunacağı hâlin adıyla anmak). Mecâz-ı mürsel bazen de birleşik lafız olur (kadrimi bilen kalmadı denilip mahzunluk kastetmek gibi). Bu alâkalar bazen benzeyiş ile bir arada olur ve bir lafız bir yönden mecâz-ı mürsel, diğer yönden isti'âre olabilir. (Cevdet, 1323:119-122)

5. Erkân-ı Harbiye kaymakamlarından Manastırlı Mehmed Rif'at (ö.1907)'ın Mecâmü'l-*edeb*'inde Sekkâkî'nin tasnifine uygun bir sıra izlenmiş, ilm-i belâgat: *usûl-i fesâhat, ilm-i me'ânî, ilm-i beyân, ilm-i bedî'* diye dört kitaptan oluşarak mecâz-ı mürsel bunlardan üçüncü kitapta anlatılan ilm-i beyân konularının arasında ilk sırada yer almış, örnekler de Arapça, Farsça, Türkçe verilmiştir. Önce mecâz başlığı altında şu bilgi verilmiştir: *Bir kelimeyi ma'nâ-yı hakîkîden ma'nâ-yı mecâzîye nakl için iki ma'nâ arasında bir münâsebet ve 'alâka bulunması şart olup eger ol münâsebet ve 'alâka teşbîhin gayrı bir şey' olursa ol mecâza "mecâz-ı mürsel" denir ve eger ol münâsebet ve 'alâka teşbîhden 'ibâret bulunursa ana da "isti'âre" derler ki şu hâle göre bu bâb iki nev' üzerine tahrîr olundu.*

Nev'-i evvel, Mecâz-ı Mürsel:

Ma'nâ-yı hakîkî ile ma'nâ-yı mecâzî arasında müşâbehet olmaksızın 'alâkanın tamâm olmasına "Mecâz-ı Mürsel" denir ki bu 'alâkada mevzû'un-lehin gayrı olan ma'nânın ma'nâ-yı mevzû'un-lehe zihnde fi'l-cümle ittisâlidir, ya'nî ma'nâ-yı hakîkîden evvel ma'nâ-yı mecâzîye zihnin intikâli sahîh olan birmünâsebetden 'ibâretdir. Bu kabîl 'alâkanın birçok nev'i var ise de en ziyâde mütedâvil olup lîsân-ı Osmânîde olanları "külliyyet ve cüz'iyet, sebebiyet, hulûl, 'umûm ve husûs, masdariyyet, mâzî, istikbâl, âliyyet, hazfiyyet, isnâd" denilen on nev'dir ki ber-vech-i âtî mükemmelen ta'rîf olunur:

Külliyyet ve cüz'iyet 'alâkası:Ma'nâ-yı hakîkî ile ma'nâ-yı mecâzîden biri diğerinin cüz'i olmakdır ki bunda iki vech mutasavverdir. Vech-i evvel:Ma'nâ-yı küllîye mevzû' bir kelimeyi zikr edip de ol kelimenin müştemil olduğu ma'nâ-yı cüz'iyi kasd etmektedir ki buna "zîkr-i küll ira'de-i cüz" derler. Vech-i sâni: Ma'nâ-yı cüz'iyeye mevzû' bir kelimeyi zikr idüp anın müte'allik olduğu ma'nâ-yı küllîyi kasd etmektedir ki buna da "zîkr-i cüz' ira'de-iküll" derler. Sebebiyyet 'alâkası:Ma'nâ-yı hakîkî ile ma'nâ-yı mecâzîden biri digere sebep olmakdır ki bunda da iki sûret mutasavverdir.Vech-i evvel: Bir şey'in sebebini zikr edip müsebbebini kasd etmektedir. Buna "zîkr-i sebeb irâde-i müsebbeb" derler.Vech-i sâni: Müsebbebi zikr edip sebebini kasd etmektedir ki buna da "zîkr-i müsebbeb irâde-i sebeb" denir. Hulûl 'alâkası: Ma'nâ-yı hakîkî ile ma'nâ-yı mecâzîden biri digere mahall olmakdır.Bunda da iki vech vardır.Vech-i evvel: Bir hâli zikr edip mahalli kasd etmektedir ki buna "zîkr-i hâl irâde-i mahall" derler. Vech-i sâni: Bir mahalli zikr edip anda mütedâhil olan hâli kasd etmektedir ki buna da "zîkr-i mahall irâde-ihâl" derler. Umûm ve husûs 'alâkası:Ma'nâ-yı hakîkî ile ma'nâ-yı mecâzîden biri diğerinden e'amm olmakdır ki bunda da iki vech vardır:Vech-i evvel: 'Âmmi zikr edip hâssı kasd etmektedir ki "zîkr-i 'âmm irâde-i hâss" derler.Vech-i sâni: Hâssı zikr edip 'âmmi kasd etmektedir ki buna da "zîkr-i hâss irâde-i 'âmm" derler. Masdariyyet 'alâkası:Ma'nâ-yı hakîkînin ma'nâ-yı mecâzîye mahall-i sudûr olmasıdır. Mâzî 'alâkası: Geçmişdeki bir şey'in ismini şimdi itlâk etmektedir ki buna "kevnîyyet 'alâkası" dahi derler. İstikbâl 'alâkası: Bir şey'i sonra bulunacağı hâlin ismiyle zikr etmektedir ki buna "evveliyet 'alâkası" dahi derler. Âlet 'alâkası:Ma'nâ-yı hakîkînin ma'nâ-yı mecâzîye âlet olması, ya'nî bir şey'in âletinin ol şey'e isnâdolunmasıdır. Hazfiyyet 'alâkası: Münâsebet ve mülâyemet cihetiyle asıl murâd olan kelimeyi hafz etmektedir. İsnâd 'alâkası: Bir fi'li fâ'ilinin gayriye isnâddır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Zikr olunan on 'alâkanın ilk yedisiyle olan mecâzlar "lugavî" ve sekizinci dokuzuncu onuncusu ile olanlar dahi "'aklı" olduklarından tezyîd-i fâ'ide zımnında buracıkda lugavî veaklı mecâzları îzâh edelim: (M.Rif'at, I/1308:246-252)

6. Recâizâde Mahmud Ekrem (ö.1914) *Ta'lim-i Edebiyat*'ta mecâz-ı mürsel için yeni tanım ve yorumlar getirmiştir. Başta, isti'âre ile mecâz-ı mürselin farkı belirtilerek, isti'ârenin bir kelimeyi gerçek mânâsının dışında kullanmakla oluşacağı, fakat her hâlde bir teşbîhi içereceği; mecâz-ı mürselde ise kelimeler gerçek mânâlarının dışında kullanılmakla beraber, gerçek mânâ ile mecâzî mânâ arasında benzeyiş ilgisi dışında birtakım ilgilerin bulunması gerektiği söylenmiş ve beş ilgi sayılmıştır. Aslında bu ilgilerin 25-30'a kadar çıktığı belirtilerek hepsinin beş maddede toplanabildiği söylenmiştir. Bu ilgiler: cüz'iyet-külliyet, hâlliyet-mahalliyet, sebebiyet-müsebbebiyet, umûmiyet-husûsiyet, lâzımiyet-melzûmiyet ilgilidir. Sonuncusuna kinâye-i'âdiye veya alâka-i istilzâm da denilebileceği söylenerek diğer eserlerden farklı bir tasnif yapılmıştır. Aslında ilgiler ikili verilerek sayının azalması sağlamıştır. Bu ilgiler diğer eserlerde ayrı ayrı verilmektedir. Recaizâde, mecâz-ı mürselin diğer mecaz türleri gibi her zaman keyif ve hayale uymayacağını belirterek bunda umumun kullanımının izni ve tabirlerin akıcılığı bozmadan açık ve doğal olması gerektiğini altını çizer:

"İsti'âre için -kelimeleri, ortaya konulan mânâlarının dışında kullanmakla oluşur, fakat her hâlde bir teşbîhi içerir demiştik. Mecâz-ı mürsel de kelimeleri gerçek mânâlarının dışında kullanmakla oluşur, ancak bunda gerçek mânâ ile mecâzî mânâ arasında benzeyiş ilgisi dışında birtakım ilgilerin bulunması gerekir. Bu ilgiler 25-30'a kadar çıkarsa da bizce diğerlerini de içerdiği için şu beşi yeterlidir: 1. Cüz'iyet-külliyet. 2. Hâlliyet-mahalliyet. 3. Sebebiyet-müsebbebiyet. 4. Umûmiyet-husûsiyet (Cüz'iyet-külliyet ve umûmiyet-husûsiyet ilgilerinin birbirinden kolayca ayrılması için ikincisinin cinsiyet, nev'iyetle gerçekleşeceğine bakmak yeterlidir.) 5. Lâzımiyet-melzûmiyet; buna kinâye-i 'âdiye veya alâka-i istilzâm da denir (Recâizâde, 1299: 262-268).

7. Ahmed Reşîd (ö.1956) *Nazariyyât-ı Edebiyye* adlı eserinde Recaizâde'nin neredeyse aynısı bir tasnif yapmıştır. Sadece Recaizâde'nin umûmiyet-husûsiyet ilgisi sayılmamıştır:

Mecâz-ı mürsel, benzeşme ilgisinden başka bir ilgi ile bir fikir veya hayali diğer bir fikir ve hayalin yerine koymakla oluşur. Mecâz-ı mürselde benzeşme ilgisi olmadığına göre başka ilgilerin bulunması gerekir ve bunların tayin ve tahdidi zorunludur. Eski eserlerde bu ilgiler çok genişletilmişse en güçlülere şu dört maddede toplanabilir: 1. Cüz'iyet-külliyet. 2. Hâlliyet-mahalliyet. 3. Sebebiyet-müsebbebiyet. 4. Lâzımiyet-melzûmiyet. İki yazarın belagat konularını genellikle paralel ele aldıkları görülmektedir (Reşîd, 1328:245-249).

8. Tahirü'l-Mevlevî (ö.1951) *Edebiyat Lügati*'nde ayrıntılı bir tanım ve tasnif yapmıştır:

Kelimeler hakikat, mecaz ve kinaye diye üçe ayrılıp, bir kelime kendi mânâsında kullanıldığında hakikat, bir alâka ile asıl mânâsının dışında ve kendi mânâsında kullanılmasına bir karine-i mania bulunduğu mecaz olur. Gerçek anlamdan mecâzî anlama geçişteki münasebete alâka denilip, alâkası teşbih olan mecazlar isti'âre, başka türlü alâkası bulunanlar da mecâz-ı mürsel olarak bilinir. Mecâz-ı mürselin alakaları teşbihten başka olup en meşhurları şunlardır: 1 Hulûl: Hakikat ve mecâz mânâlarından birinin ötekine mahal olması olup, buna zarfiyet-mazrûfiyet de denilebilir. 2 Sebebiyet, müsebbebiyet: Hakikî ve mecâzî mânâlardan birinin diğerine sebep, müsebbeb olmasıdır. 3 Cüz'iyet-külliyet: Hakikat ve mecaz mânâlarından birinin, diğerinin cüzi olmasıdır. 4 İtlâk-takyîd: Hakikat ve mecaz mânâlarından birinin mutlak, yâni umuma, öbürünün mukayyed yâni hususa delalet eder olmasıdır. 5 Kevniyyet: Birşeye eski hâlinin adını vermektir. 6 Evveliyet: Birşeyi sonra alacağı isimle anmaktır (Olgun, 1973:76-78).

Asıl metinler¹

¹Konuyla ilgili metinler sadeleştirilerek özetlenmiştir.

1. Halîmî, *Risâle-i tecnîsât ve 't-teşbîhât ve 'l-mecâzât*:

Mecâz-ı mürsel, mecaz ile gerçek anlam arasında benzeşme ve benzeme yönü olmaksızın tam bir ilgi olmasıdır. Eğer benzeşme olursa istiâre olur; şöyle ki müşebbehün-bihin ismi kullanılıp karfne ile müşebbeh kastedilir: bilgilü arslan ve atlu kurt deyip bahâdır kasetmek gibi. Muteber ilgilerin türleri çok olup yirmi beşe kadar sayılmıştır. Burada birçok yaygın ve yitik olanı bildirildi. Acemiler o işten hep haberdar olsun ki zamanla yerleşir. Mecâz-ı mürsel alâkasının türleri: 1. Bir şeye kendi cüz'ünün adını vermek; rakîbe göz denmesi gibi; göz rakîbin parçasıdır ve rakîb olmasındaki maksat bu cüz'ün fiili olduğundan bu parçanın adı verilip başka cüzlerin adı verilmedi; nitekim yâr ve yardımcı olana da el denilir. 2. Bir şeye kendisini içine alan bütünü adını vermek; parmak ucuna parmak demek gibi. *Yec'alüne esâbi'ahüm fi-âzânihim mine's-savâ'ik*de amaç mübalağadır; yıldırım duymamak için bütün parmaklarını kulaklarına sokarlar. 3. Bir şeye sebebinin adını vermektir; ota yağmur denilmesi gibi ki *ra'aynâ gaynen ve ra'aynâ mataren* denilir, yani otardık yağmuru, yağmur sebebiyle biten otu. 4. Bir şeye müsebbebinin adını vermek; yağmura ot denilmesi gibi ki *emtareti's-suhubü nebâte'l-cibâli* yani bulutlar dağların otunu yağdırdı denilir; yani ota sebep olan yağmuru, ot onun müsebbebidir. 5. Bir şeye evvelde olduğu hâlin adını vermek; nitekim kan eden kimseyi kısasla öldürdükten sonra *tusallüne ale'l-kâtili* derler; yani kâtilin namazını kılasınız. Kısas olunan kimse aslında o hâlde maktûl olup, kâtil evveldeki adıdır; Allahu teâlâ'nın yüce kavli ki *ve âtu'l-yetâmâ fi-embâlihüm* de böyledir. Yani bâliğ olduktan sonra yetimlere mallarını veriniz, yani evvelde yetim olanlara; çünkü bâliğ olduktan sonra yetim denilmez. 6. Bir şeye gelecekteki hâlinin adını vermek. Henüz saklanan şıraya şarap adını vermek. *İnnî erânî a'sıru hamren* ayeti gibi. 7. Bir şeye mahallinin adını vermek. Nitekim dağ avladık ve oluk aktı derler; avlanan canavar olup dağ onun mekanı ve mahallidir ve akan sudur, oluk onun mahallidir. 8. Bir şeye kendisinde bulunan hâlin adını vermek; nitekim denizde bir kimse boğulsa gemide boğuldu denilir. Deniz, kendisinde hâl olan geminin mahalli olduğundan denize hâlin adı verildi. *Garku'l-âşık fi'l-câriyeti* misali de güzel örneklerdendir. Burada câriyeden maksat gemi olsa da, âşıktan sonra gemi için ondan mülâyimi yoktur; boğulana da câriye sözünden önce söylenecek âşıktan mülâyimi yoktur; yoksa örnek *garika recülün fi's-sefîneti* demekle tamam olurdu. 9. Bir şeye âletinin adını vermek. Bahadır kimseye iyi kılıç bahadırın aleti olduğundan iyi kılıçtır denilir. (vrk.67b-70a)

2. İsmail-i Ankaravî, *Miftâhu'l-belâga ve Misbâhu'l-fesâha*:

Mecâz-ı mürsel, benzeme yönü ve benzeyiş olmaksızın mecazî anlamla gerçek anlam arasında tam bir alâka olmasıdır. Muteber ilgilerin türleri çok olsa da ona kadar saymışlardır. Birincisi bir şeyi parçasıyla adlandırmaktır, rakîbe *ayn* denilmesi gibi ki, *ayn* rakîbin parçasıdır ve rakîb olan şahsın sıfatı aynsız oluşmaz. İkincisi yardımcı olana *yed* derler; nitekim nimet ve kudrete *yed* derler ki kudretin zuhuru da genellikle elden olur. Üçüncüsü bir şeye bütünü adını vermektir, *enâmile esâbi'* denilmesi gibi. Dördüncüsü, bir şeyi o şeyin sebebinin ismiyle adlandırmaktır, arapların *ra'ayne'l-gays* diyerek *bitkiyi otladık* manasını kastetmeleri gibi; zira, yağmur bitkiye sebeptir. Beşincisi, bir şeyi müsebbebinin ismiyle isimlendirmek, *emtareti's-semâi nebâten* deyip çayır kastetmek gibi ki bitki yağmurdan olur. Altıncısı, bir şeye evvelde olduğu hâlin adını vermek, *Ve âtu'l-yetâmâ embâlehüm* gibi; yani yetimlere mallarını bülûğa erdikten sonra verin, bülûğdan sonra yetim denilmez. Yedincisi, bir şeyi gelecekte olacak hâl ile adlandırmak, *İnnî erânî a'sıru hamren*: gerçekten ben kendimi üzüm sıkar gördüm gibi. Sekizincisi, bir şeyi mahallinin ismini vermek. Dokuzuncusu, bir şeyi hâlin adıyla adlandırmak. Onuncusu, bir şeyi âletinin adıyla adlandırmak. (s. 84-87)

3. Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-i Osmâniye*:

Mecâz-ı mürsel, gerçek ma'nâya engel bir ipucu olduğu hâlde, benzeyiş dışı bir alâka sebebiyle o ma'nânın dışında kullanılan lafızdır. Bu alâka, ortaya konulan ma'nâdan başka ma'nânın ortadaki o ma'nâya zihinde epeyce lüzum ve bağlı olmasıdır. Yani bu, gerçek ma'nâdan

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

önce mecâzî ma'nâya zihnin geçişini tashîh eden bir ilgidir. Osmanlı dilinde benzeyişten başka meşhûr olan alâkalar şunlardır: 1.Âliyyet, gerçek ma'nânın mecâzî ma'nâya âlet olması, Türk dili gibi. 2.Mazhariyet, gerçek mânânın mecâzî mânâya mahall-i zuhûr olması, kudretin çıkış yerinin kol olması gibi. 3.Hulûl, gerçek ma'nâ ile mecâzî ma'nâdan biri diğerine mahal olması, mangalı yak gibi. 4.Sebebiyet, gerçek ma'nâ ile mecâzî ma'nâdan biri diğerine sebep olması, bereket yağıyor gibi. 5.Cüz'iyet, gerçek ma'nâ ile mecâzî ma'nâdan biri diğerinin cüz'ü olması, sakalımı kestim gibi. 6.Umûm, gerçek ma'nâ ile mecâzî ma'nâdan biri diğerinden daha genel olması, ata için hayvan denilmesi gibi. 7.Itlâk, gerçek ma'nâ ile mecâzî ma'nâdan birinin kesin, diğerinin sınırlı olması. 8.Kevniyet, bir şeyi geçmişteki hâlinin adıyla anmak, "yetimlere mallarını veriniz" gibi. 9.Evveliyet, bir şeyi sonra bulunacağı hâlin adıyla anmak, ateşi yak gibi. Mecâz-ı mürsel bazen de birleşik lafız olur, kadrime bilen kalmadı denilip mahzunluk kastedilmesi gib. Bu alâkalar bazen benzeyiş ile bir arada olur ve bir lafız bir yönden mecâz-ı mürsel, diğer yönden isti'âre olabilir. (s.119-122)

4. Süleyman Paşa, *Mebâni 'l-inşâ*:

Mecâz-ı mürsel oldur ki ma'nâ-yı mecâzî ile hakîkî arasında vech-i şebeh ve müşâbehet olmaksızın 'alâka tamâm ola. Bu 'alâkanın envâ'ı çok ise de biz yalnız lisânımızda kesîrû'l-isti'mâl olanlarını zikr ile iktifâ ederiz. 1.Zikr-i küll irâde-i cüz'dür ya'nî ma'nâ-yı küllîye mevzû' bir kelimeyi zikr idüp de ol kelimenin müstemil olduğu ma'nâ-yı cüz'iyi matlûb etmektedir. Meselâ Hicâzdan geliyorum deyip de Mekkedden geldiğini murâd etmek gibi. 2. Zikr-i cüz' irâde-i külldür ya'nî ma'nâ-yı cüz'iyi mevzû' bir kelimeyi zikr idüp de ol kelimenin müte'allik olduğu ma'nâ-yı küllîyi matlûb etmektedir. Meselâ Napolyon Bonaparta bozuldu deyip de andan Fransa ordusunun münhezim olduğunu murâd etmek gibi ki Napolyon ordunun bir cüz'üdür. 3.'Alâka-i masdariyyetdir. 'Alâka-i masdariyyet bir ismi zikr idüp de o ismin masdar-ı fi'lîsini murâd etmektedir. Meselâ filân adamın eli var deyip de o işde ol adamın dahl ve kudreti bulunduğunu murâd etmek gibi. 4.Zikr-i sebep irâde-i müsebbebidir. Şu dükkân veya şu vapurlar iyi para kazandı gibi. 5. Zikr-i müsebbeb irâde-i sebebidir. Rahmet geliyor deyip de andan yağmur yağdığını murâd etmek gibi, yağmur Cenâb-ı Hakkın kullarına mebzûl 'atâyâ-yı bî-pâyânına sebep ve vesîle olduğundan rahmet itlâkına şâyândır. 6. Zikr-i hâl irâde-i mahaldir. Ava gitdim nişâna gitdim seyre gitdim gibi. 7. Zikr-i mahal irâde-i hâldir. Nevâhî-i 'âsiye ve çeşme akıyor gibi ki 'âsî olan nâhiye değil ahâlî ve akan çeşme değil sudur. 8.İsnâd 'alâkasıdır. Filân adam bir çeşme yaptı veya bir câmi' yaptı denildiği gibi ki çeşmeyi asıl i'mâl eden 'amele ve dülger olup ol adama hamli 'alâka-i isnâd kabîlindedir. 9. 'Alâka-i mâzîdir. Filân kâtil öldürüldü gibi ki hâlbuki târih-i mezkûrda ol dahi maktûldür. 10. 'Alâka-i istikbâldir. Filân evde şarâb sıkıyorlar denildiği gibi hâlbuki sıkadıkları üzüm olup ileride şarâb hâline girecektir. 11. 'Alâka-i âliyedir. Meselâ sâ'at kaç diyü su'âl idüp de andan vakt murâd etmek gibi ki sâ'at vaktin ta'yînine âletdir. 12. 'Alâka-i hazfîyyetdir. Meselâ o maslahatı filân köyden tahkik ediniz derler ki köy kabîl-i hitâb olmadığı cihetle murâd ahâlîdir. (s.54-58)

5. Mehmed Rif'at, *Mecâmiü 'l-edeb*:

Bir kelimeyi ma'nâ-yı hakîkîden ma'nâ-yı mecâzîye nakl için iki ma'nâ arasında bir münâsebet ve 'alâka bulunması şart olup eger ol münâsebet ve 'alâka teşbihin gayrı bir şey' olursa ol mecâza "mecâz-ı mürsel" denir ve eger ol münâsebet ve 'alâka teşbihden 'ibâret bulunursa ana da "isti'âre" derler ki şu hâle göre bu bâb iki nev' üzerine tahrîr olundu.

Nev'-i evvel, Mecâz-ı Mürsel: Ma'nâ-yı hakîkî ile ma'nâ-yı mecâzî arasında müşâbehet olmaksızın 'alâkanın tamâm olmasına "Mecâz-ı Mürsel" denir ki bu 'alâkada mevzû'un-lehin gayrı olan ma'nânın ma'nâ-yı mevzû'un-lehe zihnde fi'l-cümle ittisâlidir, ya'nî ma'nâ-yı hakîkîden evvel ma'nâ-yı mecâzîye zihnin intikâli sahîh olan birmünâsebetden 'ibâretdir. Bu kabîl 'alâkanın birçok nev'i var ise de en ziyâde mütedâvil olup lisân-ı Osmânîde olanları "külliyyet ve cüz'iyet,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

sebebiyet, hulûl, 'umûm ve husûs, masdariyyet, mâzî, istikbâl, âliyyet, hazfiyyet, isnâd" denilen on nev'dir ki ber-vech-i âtî mükemmelen ta'rif olunur:

Külliyet ve cüz'iyet 'alâkası:Ma'nâ-yı hakîkî ile ma'nâ-yı mecâzîden biri diğerrinin cüz'î olmakdır ki bunda iki vech mutasavverdir. Vech-i evvel:Ma'nâ-yı külliye mevzû' bir kelimeyi zikr edip de ol kelimenin müstemil olduğu ma'nâ-yı cüz'iyi kasd etmektir ki buna "zîkr-i küll ira'de-i cüz" derler. Vech-i sâni: Ma'nâ-yı cüz'îye mevzû' bir kelimeyi zikr idüp anın müte'allik olduğu ma'nâ-yı külliye kasd etmektir ki buna da "zîkr-i cüz' ira'de-iküll" derler. Sebebiyyet 'alâkası:Ma'nâ-yı hakîkî ile ma'nâ-yı mecâzîden biri diğere sebep olmakdır ki bunda da iki sûret mutasavverdir. Vech-i evvel: Bir şey'in sebebini zikr edip müsebbebini kasd etmektir. Buna "zîkr-i sebeb irâde-i müsebbeb" derler. Vech-i sâni: Müsebbebi zikr edip sebebini kasd etmektir ki buna da "zîkr-i müsebbeb irâde-i sebeb" denir. Hulûl 'alâkası: Ma'nâ-yı hakîkî ile ma'nâ-yı mecâzîden biri diğere mahall olmakdır. Bunda da iki vech vardır. Vech-i evvel: Bir hâli zikr edip mahalli kasd etmektir ki buna "zîkr-i hâl irâde-i mahall" derler. Vech-i sâni: Bir mahalli zikr edip anda mütedâhil olan hâli kasd etmektir ki buna da "zîkr-i mahall irâde-ihâl" derler. Umûm ve husûs 'alâkası:Ma'nâ-yı hakîkî ile ma'nâ-yı mecâzîden biri diğerrinden e'amm olmakdır ki bunda da iki vech vardır. Vech-i evvel: 'Âmmu zikr edip hâssı kasd etmektir ki "zîkr-i 'âmm irâde-i hâss" derler. Vech-i sâni: Hâssı zikr edip 'âmmu kasd etmektir ki buna da "zîkr-i hâss irâde-i 'âmm" derler. Masdariyyet 'alâkası:Ma'nâ-yı hakîkînin ma'nâ-yı mecâzîye mahall-i sudûr olmasıdır. Mâzî 'alâkası: Geçmişdeki bir şey'in ismini şimdi utlâk etmektir ki buna "kevniyyet 'alâkası" dahi derler. İstikbâl 'alâkası: Bir şey'i sonra bulunacağı hâlin ismiyle zikr etmektir ki buna "eveliyyet 'alâkası" dahi derler. Âlet 'alâkası:Ma'nâ-yı hakîkînin ma'nâ-yı mecâzîye âlet olması, ya'nî bir şey'in âletinin ol şey'e isnâdolunmasıdır. Hazfiyyet 'alâkası: Münâsebet ve mülâyemet cihetiyle asıl murâd olan kelimeyi hazf etmektir. Isnâd 'alâkası: Bir fi'li fâ'îlinin gayriye isnâddır.

Zikr olunan on 'alâkanın ilk yedisiiyle olan mecâzlar "lugavî" ve sekizinci dokuzuncu onuncusu ile olanlar dahi "'aklî" olduklarından tezyîd-i fâ'ide zımnında buracıkda lugavî veaklî mecâzları îzâh edelim: (I, s.246-252)

6. Recâizâde Mahmud Ekrem, Ta'lim-i Edebiyât:

Mecâz-ı mürsel: İsti'âre için -kelimeleri, gerçek mânâlarının dışında kullanmaktan oluşur, fakat her hâlde bir teşbîhi içerir- demiştik. Mecâz-ı mürsel de kelimeleri gerçek mânâlarının dışında kullanmaktan oluşursa da bunda gerçek mânâ ile mecâzî mânâ arasında benzeyiş ilgisi dışında birtakım ilgilerin bulunması gerekir. Bu ilgiler 25-30'a kadar çıkarsa da bizce diğerrlerini de içerdiği için şu beşini saymak yeterlidir: 1.Cüz'iyet-külliyet. 2. Hâliyyet-mahalliyet. 3.Sebebiyet-müsebbebiyet. 4.Umûmiyet-husûsiyet (Cüz'iyet-külliyet ve umûmiyet-husûsiyet ilgilerinin birbirinden kolayca ayrılması için ikincisinin cinsiyet, nev'iyetle gerçekleşeceğine bakmak yeterlidir.) 5.Lâzımiyet-melzûmiyet; buna kinâye-i 'âdiye veya alâka-i istilzâm da denir, ağız aç-gibi. Bu ilginin diğerrlerinden büyük bir farkı olup, öbürlerinde başka mânâyâ aktarılacak lafız, tekil olduğu hâlde bunda daima kelime grubu olur. Mecâz-ı Mürsel diğerr mecaz türleri gibi daima keyif ve hayale uyup gitmez. Bunda umumun kullanımının müsâadesine bakmak ve yeniden yapılacaksa lafız ve tabirlerin üslup akıcılığını bozmaması ve anlaşılmayı güçleştirmeksizin kastedilen mânâyı anlatacak şekilde açık ve doğâl olmasına dikkat etmek gerekir. (s.262-268)

7. Ahmed Reşîd, Nazariyyât-ı Edebiye:

Mecâz-ı mürsel. Benzeşme ilgisinden başka bir ilgi ile bir fikir veya hayali diğerr bir fikir ve hayalin yerine koymakla oluşur. Mecâz-ı mürselde benzeşme ilgisi olmadığına göre başka ilgilerin bulunması gerekir ve bunların tayin ve tahdidi zarûridir. Eski eserlerde bu ilgiler çok genişletilmişse de en güçlüleri dört maddede toplanabilir: 1.Cüz'iyet-külliyet. 2. Hâliyyet-mahalliyet, Hani bende o el hani bende o yürek. gibi 3.Sebebiyet-müsebbebiyet. 4.Lâzımiyet-melzûmiyet, ağız aç- gibi (s.245-249)

8. Tahirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati:

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Mecâz; hakikat, mecâz, kinâye diye üçe ayrılan kelime nev'lerinin ikincisidir. Bir kelime, kendi ma'nâsında kullanılırsa hakikat, alâka yâni bir münâsebetle asıl ma'nâsından başka bir ma'nâda isti'mâl edilir ve kendi ma'nâsında kullanılmasına karine-i mâni'a bulunursa mecâz olur. Meselâ tahta kelimesi, ağaçtan satılma ma'nâsına olduğu hâlde hakikattir. Fakat yazı levhası ma'nâsına kullanılır, farazâ muallim tarafından talebeye "tahta başına geç" denilirse mecâzdır; çünkü levhanın tahtadan yapılmış olması münâsebetiyle, bir de başına geçilecek tahtanın ancak yazı tahtası olup döşeme ve tavan tahtalarının başına geçilemeyeceği karine-i mâni'asıyla o kelime hakikat ma'nâsından mecâz ma'nâsına nakl olunmuş olur. Nakildeki münâsebetle alâka denilir. Alâkası teşbîh olan mecâzlar istiâre, başka türlü alâkası bulunanlar da mecâz-ı mürseldir. Mecâz-ı mürselin alâkaları teşbîhten başkadır ve en meşhûrları şunlardır: 1 Hulûl, hakikat ve mecâz ma'nâlarından birinin ötekine mahal olmasıdır; buna zarfîyyet-mazrûfiyyet de denilir. 2. Sebebiyyet, müsebbebiyet, hakikî ve mecâzî ma'nâlardan birinin diğerine sebep, müsebbeb olmasıdır. 3 Cüz'iyet-külliyet, hakikat ve mecâz ma'nâlarından birinin diğerinin cüz'ü olmasıdır. 4 İtlâk-takyîd, hakikat ve mecâz ma'nâlarından birinin mutlak yâni umuma, öbürünün mukayyed yâni hus'usa delâlet eder olmasıdır, hayvan deyip atı kastetmek gibi. 5 Kevniyyet, bir şeye eski hâlinin ismini vermektir. Bir vâlidenin yetişmiş oğluna bizim çocuk demesi gibi. 6. Evveliyet, bir şeyi sonra alacağı isim ile anmaktır. Tıbbiyeye yeni girmiş talebeye doktor demek gibi. (s.76-78)

SONUÇ

Belâgat kitaplarının beyân bölümünde ele alınan mecâzlar ve onun ilk konularından olan mecâz-ı mürsel, klâsik literatürümüzde farklı alâka, ad ve tasniflere uğramış bir edebî terimdir. Mecâz-ı mürselin bir edebî sanat olup olmadığı tartışılması gereksiz olsa da, ele alınış ve tasnif edilmiş biçimi farklı eserlerden hareketle ortaya konulmalıdır. Bu konu üzerinde söz söylemiş yazarlara ve eserlerine bakıldığında aynı başlık altında verilebilecek kimi alâkaların ayrı ayrı verilerek bütünlüğün dağıldığı görülmektedir. Özellikle klasik tarzda yazılmış eserlerde mecâz-ı mürselin tasnifinde bir dağınıklık göze çarpmaktadır. Her ne kadar bu eserlerin bazılarında tanım ve tasnifler zincirleme yapılmış olsa da bütünlüğü de değildir. Tanzimat döneminde yazılmış eserlerdeki tasniflerin ise biraz daha toplayıcı ve birleştirici olduğu söylenebilir. Ancak, bu eserlerde de şahsiliyetten kaynaklanan bazı tutarsızlıklar olmuş, mecâz-ı mürselin tasnifi daralmaya uğramıştır. Mesela birçok alâka elenip lâzımiyyet-melzûmiyyet gibi bir ilgi kullanılarak buna kinâye-i 'âdiye veya alâka-i istilzâm denilmiş, buna dair verilen örnekler başka alâkalara da girebilmiştir. Masdariyyet ve mazhariyyet gibi alâkalar ise birçok eserde yer almamıştır.

Eser	Tanım	Alâka türleri
Halîmî: <i>Risâle-i tecnisât ve t-teşbîhât ve l-mecâzât</i>	Mecâz ile gerçek anlam arasında benzeşme ve benzeşme yönü olmaksızın tam bir ilgi olmasıdır. Eğer benzeşme olursa istiâre olur.	1. Bir şeye kendi cüz'ünün adını vermek. 2. Bir şeye kendi küllünün adını vermek. 3. Bir şeye sebebinin adını vermek. 4. Bir şeye müsebbebinin adını vermek. 5. Bir şeye evveldeki hâlinin adını vermek. 6. Bir şeye gelecekteki hâlinin adını vermek. 7. Bir şeye mahallinin adını vermek. 8. Bir şeye hâlinin adını vermek. 9. Bir şeye âletinin adını vermek.
Ankaravî: <i>Miftâhu'l-belâga ve Misbâhu'l-fesâha</i>	Benzeşme yönü ve benzeşim olmaksızın mecâzî anlamla gerçek anlam arasında tam bir alâka olmasıdır.	1. Bir şeyi parçasıyla adlandırmak. 2. Mazhariyyet. 3. Bir şeyi küllünün adını vermek. 4. Bir şeyi sebebinin ismiyle adlandırmak. 5. Bir şeyi müsebbebinin adıyla anmak. 6. Bir şeye evveldeki hâlinin adını vermek. 7. Bir şeyi gelecekte hâli ile adlandırmak. 8. Bir şeye mahallinin ismini vermek. 9. Bir şeyi hâlinin adıyla adlandırmak. 10. Bir şeyi âletinin adıyla adlandırmak.
Ahmed Cevdet Paşa: <i>Belâgat-i Osmâniyye</i>	Gerçek manaya engel bir ipucu olduğu hâlde, benzeşim dışı bir alâka sebebiyle o ma'nânın dışında kullanılan lafızdır.	1. Âliyyet, âlet. 2. Mazhariyyet. 3. Hulûl (mahal). 4. Sebebiyyet. 5. Cüz'iyet. 6. Umûmiyyet. 7. İtlâk (mutlak-mukayyed). 8. Kevniyyet (geçmişteki hâl ile anmak). 9. Evveliyet (sonraki hâl ile anmak).
Süleyman Paşa:	Mecâzî mana ile gerçek mana arasında benzetme yönü ve benzeşim olmaksızın tam bir alâka	1. Zîkr-i küll irâde-i cüz'. (Hicâz ile Mekke'yi kastetmek gibi) 2. Zîkr-i cüz' irâde-i küll. (Napolyon Bonapart'a bozuldu deyip Fransa ordusunun inhizâmını kastetmek gibi) 3. Masdariyyet. (bir işte dahil olduğunu anlatmak için eli var

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

Mebâni'l-inşâ	olmasıdır.	demek) 4. Zikr-i sebep irâde-i müsebbeb. (Şu dükkân veya şu vapurlar iyi para kazandı gibi) 5. Zikr-i müsebbeb irâde-i sebep. (rahmet ile yağmuru kastetmek gibi) 6. Zikr-i hâl irâde-i mahal. 7. Zikr-i mahal irâde-i hâl. 8. İsnâd. 9. Mâzî. 10. İstikbâl. 11. Âlet. 12. Hazfîyyet.
Recâizâde: <i>Ta'lim-i Edebiyat</i>	Gerçek mânâ ile mecâzî mana arasında benzeşme dışında ilgilerin bulunmasıdır. Keyif ve hayale uyulmaz. Umumi kullanımın izni, lafızların akıcı ve açık olması gerekir.	1.Cüz'iyet-külliyet. 2.Hâlliyet-mahalliyet. 3.Sebebiyet-müsebbebiyet. 4.Umûmiyet-husûsiyet. 5.Lâzîmiyet-melzûmiyet (kinâye-i âdiye veya alâka-i istilzâm da denir).
Mehmed Rif'at: <i>Mecâmiü'l-edeb</i>	Gerçek manâ ile mecâzî manâ arasında benzeşme olmaksızın tam bir ilgi olmasına denir ki bu ilgi akla gelenin dışındaki mananın akla gelen manâya zihinde çok yakın olmasıdır; yanî zihnin gerçek manâdan önce mecâzî manaya intikâlinin sahih olmasıdır.	1. Külliyyet ve cüz'iyet 2. Sebebiyet 3. Hulûl (mahal) 4. 'Umûm ve husûs 5. Masdariyet (çıkış yeri) 6. Mâzî 7. İstikbâl 8. Âliyyet 9. Hazfîyyet (ilgi ve uygunluk sebebiyle asıl murâd olunan kelimeyi gidermek) 10. İsnâd (fiili, fâilinden gayriye isnat) Bu on alâkanın ilk yedisine olan mecâzlar lugavî, 8-10. ile olanlar da aklîdir
Ahmed Reşîd: <i>Nazariyyât-ı Edebiyye</i>	Benzeşme ilgisinden başka bir ilgi ile, bir fikir veya hayali diğer bir fikir ve hayalin yerine koymaktır.	1.Cüz'iyet-külliyet. 2. Hâlliyet-mahalliyet. 3.Sebebiyet-müsebbebiyet. 4.Lâzîmiyet-melzûmiyet.
Tâhirü'l-Mevlevî: <i>Edebiyat Lügati</i>	Alâkası teşbîh olan mecâzlar istiâre, başka türlü alâkası bulunanlar da mecâz-ı mürseldir.	1.Hulûl (mahal,zarfîyyet-mazrûfiyyet). 2.Sebebiyet, müsebbebiyet. 3.Cüz'iyet-külliyet. 4. İtlâk-takyîd. 5. Kevniyyet (eski hâlin adını vermek). 6. Evveliyet (sonraki hâlin adıyla anmak).

KAYNAKÇA

- Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-i Osmâniyye*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1323.
- Ahmed Reşid (Rey), *Nazariyyât-ı Edebiyye*, İstanbul 1328.
- ANKARAVÎ, İsmâil Rusûhî, *Miftâhü'l-Belâga ve Misbâhu'l-fesâha*, Tasvîr-i Efkâr Matbaası, İstanbul 1284.
- COŞKUN, Menderes, "Edebi Sanatların Terim Olarak Divanlardaki Kullanımı Üzerine", *Yeni Türkiye, Türkler*, C.11, 01-707, 2002.
- ERKAN, Mustafa, "Lutfullah Halîmî", *DİA*, C.15, İstanbul 1997.
- HALÎMÎ, Lutfullah, *Risale fi-tecnîsât ve't-teşbîhât ve'l-mecâzât*, Süleymaniye Ktp. Aşir Efendi 430/7, vrk.67b-70a.
- KAÇAR, Mücahit, "Türkçe Te'lif Edilmiş Bir Belâgat Kitabı: Şerîfî'nin *Hadîkatü'l-Fünûn* İsimli Eseri", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21/Güz, 2011.
- MEHMED RİF'AT, *Mecâmiü'l-edeb*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308.
- MUALLİM Naci, *İstulâhât-ı Edebiyye*, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1307.
- OLGUN, Tahir (el-Mevlevî), *Edebiyat Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1973.
- RECÂİZÂDE Mahmud Ekrem, *Ta'lim-i Edebiyyât*, Mihran Matbaası, İstanbul 1299.
- SARAÇ, M.A.Yekta, "Osmanlı Döneminde Belâgat Çalışmaları", *Journal of Turkish Studies*, Harvard University, C. XXVII, s. 311-344, 2004.
- SARAÇ, M.A.Yekta, "Edebî Sanat Terimlerinin Türkçe Karşılıkları Üzerine", *TDED*, C.32. s.131-147, 2004.
- SÜLEYMAN PAŞA, *Mebâni'l-inşâ*, tsz (archive.org/stream/mebnlin00sluoft)
- ŞABAN, İbrahim, "Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Dair Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, s. XVII, s.108-133, İstanbul 2011.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/9 Summer 2013

